

דקדוק ללומדי עברית כשפה נוספת

דליה סגל

דליה סגל

הפועל ונגזרותיו

ללומדי עברית כשפה שנייה

אוניברסיטת תל אביב,

דיונון, תשס"ד

לספר שתי מטרות: להעמיק את המודעות של הלומד לצורות הפועל מן ההיבט המורפו-פונולוגי, כדי שיזהה ביתר קלות את המילה הכתובה ואת הגייתה; לחשוף את הלומד לאוצר פעלים גדול, כדי להעשיר את המאגר הלקסיקלי שלו.

המטרות

הספר מיועד לסטודנטים עולים ברמת מתקדמים הלומדים לקראת מבחן הסיום של לימודי העברית באוניברסיטה. ההנחה היא שהתלמידים רכשו כבר את הכללים הבסיסיים של מערכת הפועל, ולכן, בשלב זה, שאפשר לראותו כסופי כמעט בתהליך הלימוד הפורמלי של השפה, ניתן וראוי לפרוס בפני התלמידים יריעה רחבה יותר של מושגים ותופעות לשון הקשורים במערכת הפועל.

יש לזכור שלומדי עברית כשפה שנייה נחשפים כבר מן השלב הראשון של הרכישה לטקסטים לא מנוקדים. למצב זה יש השלכות קשות על אופן הקריאה שלהם, גם בשלבים המאוחרים של הרכישה. כידוע, הכתב העברי הבלתי מנוקד איננו מעניק לקורא מידע פונמי שלם על המילה ועל אופן ביטוייה. האורתוגרפיה בצורתה המקובלת איננה מהווה ייצוג גרפי פשוט וישיר אל הדיבור. הדבר מקשה על הקורא בעיקר במצבים שבהם חלים שינויים פונטיים – בעקבות גזירות או הטיות – שאינם בהכרח משנים את הכתיב. במצב עניינים זה הקורא חייב לנחש את המבנה הפונולוגי של המילה הכתובה. הקורא הילידי אכן עושה זאת על ידי שימוש בידע לשוני קודם שנאגר בלקסיקון שלו. מבחינתו של לומד שפה שנייה, התהליך של פיענוח המילה הכתובה הוא מורכב ביותר, הן משום שאוצר המילים שלו דל למדי והן משום שאינו מצויד בידע הדקדוקי, הפונולוגי והסמנטי הדרוש לו לצורך זיהויה של המילה.

הספר מציב אפוא לעצמו שתי מטרות:

- להעמיק את המודעות של הלומד לצורות הפועל מן ההיבט המורפו-פונולוגי, כדי לציידו בפיסות מידע חיוניות לצורך זיהויה של המילה הכתובה והגייתה.
- לחשוף את הלומד לאוצר גדול של פעלים, במטרה להעשיר את המאגר הלקסיקלי שלו.

דליה סגל היא מורה בכירה ביחידה להוראת עברית באוניברסיטת תל אביב. חיברה את הספרים **מאלף עד ת"ו** (לרמת פטור) ו**צעד ראשון בשדה המחקר-מדריך לטטודנטים עולים**.

מבנה הספר

הספר כולל שלושה חלקים:

- ✓ **החלק הראשון** מציג בפני התלמידים פרקים נבחרים בתורת ההגה. נוכל להניח שידיעה והבנה של תופעות לשון, בעיקר תופעות הקשורות בתורת ההגה, יסייעו להם לשפר את דרכי הביטוי וההגייה.
- ✓ **בחלק השני** מוצגות טבלאות של נטיות הפועל המלוות בהסברים מפורטים של תופעות דקדוקיות, בעיקר אלה שיש להן ביטוי בהיגוי של דובר העברית. כמו-כן נכללים בו פרקים על נגזרות הפועל ודרכי השימוש בהן.
- ✓ **החלק השלישי** מציג מגוון רחב של טקסטים המשמשים כתרגילי השלמה מסוג 'קלוז', שבהם נדרש מן התלמיד להשלים את צורות הפועל החסרות. תלמיד המגיע אל החלק היישומי ונתקל במהלך פתרון התרגילים בבעיה כלשהי, יכול להסתייע באופן מידי בחומר התאורטי המוצג בחלקים א' ו-ב'.

לתרגילים שתי מטרות:

- א. להפעיל את כל הידע הדקדוקי והתחבירי שרכש הלומד עד כה, כדי שיפיק את הצורה הנכונה של הפועל בתוך הקשרים רחבים של השפה.
- ב. לחשוף את הלומד לאוצר גדול של פעלים הבאים משדות סמנטיים שונים, בעיקר אלה המצויים במשלב הבינוני ובמשלב הגבוה של הלשון, ולאפשר לו להכירם ולהבינם על רכיביהם הסמנטיים המבחינים ועל מגבלותיהם הקולוקטיוויות – כל זאת בתוך הקשרים שונים ומתוכם. למטרה זו מוצע מספר רב של טקסטים מתחומי דעת שונים כמו: מדע וטבע, חברה ואתיקה, חוק ומשפט ועוד.

פתרון תרגילים המעוגנים בהקשרים טקסטואליים רחבים עשוי לעורר בתלמידים עניין ולהפוך את הלימוד המסכם למעשיר ומהנה.

הספר כתוב לפי כללי הכתיב המלא, כולל טבלאות הנטייה המנוקדות. הניקוד נועד להסביר את התופעות הלשוניות ולהבטיח הגייה נכונה, אך לא פחות חשוב שהתלמידים יכירו את כללי הכתיב המלא הדרושים להם לצורכיהם המידיים בקריאה ובכתיבה. לפיכך הוקדש פרק מיוחד לכללי הכתיב חסר הניקוד.

בדרך כלל לא סומנו דגשים חסרי מימוש פונטי אלא לצורך הסבר או הדגמה של תופעה לשונית.

הצגת דוגמאות מתוך פרקי הספר

בשני החלקים הראשונים של הספר מוסברות תופעות לשון שמטרתן, כאמור, לשפר את דרכי ההגייה והביטוי של הלומד ולסייע לו בקריאת המילה הכתובה ובזיהויה.

דוגמה א'

דגש קל

המטרה הלימודית – שהלומד יבין את התופעה של התניית היגוי העיצורים ב, כ, פ בסביבתם התנועתית.

הדגש הקל מופיע רק באותיות **בגדכפת** ובשני מקומות:

1. בראש מילה פרח, גמר, כתיבה
2. באמצע מילה – אחרי שווא נח מספר, ילבש, מרגיש (עיינו 'השוואים', עמוד 7 בספר)

הדגש הקל מבדיל בין הגייה חזקה לבין הגייה רפה.

הגייה חזקה	בנה כתב ישכב פרח ישבור
הגייה רפה	יבנה יכתוב שכב יפרח שבירה

הגייה חזקה נשמעת רק באותיות ב, כ, פ.

באותיות ג, ד, ת – בעברית של ימינו – אין הבדל בין הגייה חזקה (ג, ד, ת) לבין הגייה רפה (ג, ד, ת).

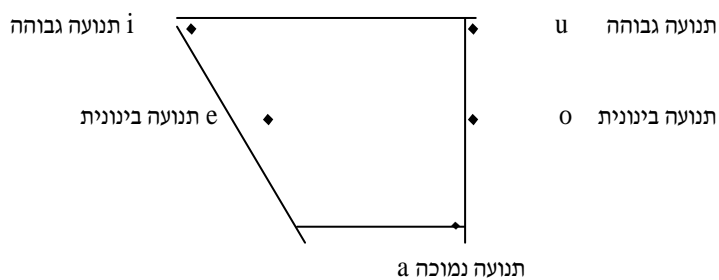
דוגמה ב'

הנמכת התנועה

המטרה הלימודית – שיהיה הלומד מודע לשינויים הפונטיים החלים בסביבת העיצורים הגרוניים. הבנת התופעה עשויה לסייע לו בקריאת צורות כמו אורחת/שוכחת ובהבחנה בין לבין הצורות עורכת/סומכת.

לתופעה של שינוי התנועות והפיכתן מ-א (i) ל-א (a) או מ-א (e) ל-א (a) קוראים הנמכת התנועה. תופעה זו מתרחשת בהשפעת האותיות הגרוניות.

כדי להבין את התופעה נסתכל בטרפו התנועות המתאר את מצב הלשון בחלל הפה בעת הגיית התנועות.

אֵי = i	}	גבוהות
אוּ = u		
אֵ = e	}	בינוניות
אוּ = o		
אֶ = a		נמוכה

התנועות הנמוכות נהגות בחלק האחורי והנמוך של חלל הפה, בדומה לאותיות הגרוניות. מבחינה זו, קרובות האותיות הגרוניות לתנועות הנמוכות, בעיקר לתנועה הנמוכה ביותר – היא תנועת a, ומעדיפות אותן.

האותיות א, ה, ח, ע, המעדיפות תנועות נמוכות בסביבתן, הן שגורמות במקרים רבים להנמכת התנועות.

(א) e הופך ל-a (א)	קח	--	תן
	לוקחת	--	נותנת
	שומעת	--	פותחת
	מתפתחת	--	מתפתחת
(א) i הופך ל-e (א)	החזיר	--	הלביש
	נחקר	--	נזכר
	העריך	--	הרגיש
	תאסוף	--	תשמור
(א) i הופך ל-a (א)	תעמוד	--	תכתוב
	תחשבו	--	תשמרו
	תאספי	--	תשמרי
(או) u הופך ל-o (או)	מועסק	--	מוזמן
	יועלה	--	יופנה

דוגמה ג'

פתח גנוב

המטרה הלימודית – שיהיה הלומד מסוגל לקרוא נכון צורות כמו לפתוח/יפתח, יבטיח/יבטח, ויוכל להבחין בהבדלי ההגייה.

פתח גנוב הוא תנועה שמצטרפת לגרוניות ה, ח, ע כשהן בסוף מילה כדי לאפשר את הגייתן.

פְּתוּחַ (פתוחאח)

פתח גנוב

הפתח הגנוב נשמע כתנועת a. הוא מופיע לפני האות הגרונית ואחרי התנועות o u e i.

o	u	e	i
לפתוח	פתוח	פותח	מבטיח
לשמוע	ידוע	יודע	משמיע
לגבוה	תמוה	תמה	מתמיה

שימו לב: ההגייה של האותיות הגרוניות מתאפשרת רק לאחר הנמכת התנועות שבסביבתן.

בפרק השלישי מופיעות טבלאות הנטייה של הפועל ובהן הדגמים המייצגים של הבניינים והגזרות. לכל בניין מוקדש פרק נפרד הכולל דברי הסבר וניתוח של תופעות דקדוקיות: תופעות המייחדות את הבניין ותופעות המשותפות לו ולבניינים אחרים.

דגש מיוחד מושם על התנהגותן של כל אחת מהגזרות לרוחב הבניינים, תוך הדגשת הקשר בין צורה למשמעות.

חלק ג' – אימון ותרגול

התרגילים מופיעים בשתי גרסאות:

א. **הגרסה הסגורה**. התלמיד מתבקש לאתר את המילה הנכונה מתוך רשימת מילים נתונה או לבנות את הצורה הנכונה של הפועל בעזרת נתון אחד או יותר כמו: תבנית, שורש או שם פועל.

ב. **הגרסה הפתוחה**. על התלמיד לשבץ במקומות הריקים פעלים מתאימים מתוך מאגר הפעלים הידוע לו, תוך התייחסות לתכנים ולהקשר.

בעזרת טבלאות הנטייה, הכוללות את דגמי הפועל, יכול הלומד להטות את הצורות שהוא נתקל בהן בחלק היישומי ולהתאימן להקשר.

ללימוד הפועל בהקשר שני יתרונות:

- א. הלומד יכול להסתייע במידע שההקשר מספק לו, כדי לאתר את הצורה הנכונה של הפועל או לבנותה מחדש.
- ב. אין הלומד יכול להסתפק בבנייה מכנית של הצורה מבלי לבדוק את משמעות הפועל בהקשר המידי או הרחב שלה.

דוגמה:

מדע וטבע

שיר השכונה של הצופיות

מחקר: לכל קבוצת צופיות ברמת אביב שיר משלה

הטקסט שלפניכם מחולק לשלושה קטעים. מלאו אחר ההוראות של כל קטע בנפרד.

קטע א'

1. השלימו את הפעלים החסרים מתוך אוצר הפעלים הידוע לכם והתאימו אותם להקשר.

זואולוגים, שחקרו את שירת הצופיות (סוג של ציפור) בשכונת רמת אביב, גילו שהצופיות _____ לשתי קבוצות. לכל קבוצה יש שיר משלה המושר בטונים שונים.

לפי ממצאי המחקר, ש _____ הזואולוגים נעם לידר ופרופ' יורם יום טוב מאוניברסיטת תל-אביב, 37 הזכרים מן החלק הצפוני של השכונה _____ שיר אחד בעוד 21 הזכרים מחלקה הדרומי _____ שיר אחר; וארבעה זכרים שנמצאים על קו הגבול – שעובר בסביבות בית הספר "אליאנס" – _____ לשיר את שני השירים.

אפשר ללמוד הרבה מאוד על הצופיות – ציפורים ה _____ גם יונקי הדבש – באמצעות שירתן. זוהי אומנות _____ אצלן מדור לדור, אך רק הזכרים שרים. השירה _____ לצורך סימון טריטוריה ומשיכת בנות זוג. היא _____ בין היתר, על יכולת ההישרדות של הציפור, בריאותה וחוזקה.

קטע ב'

שבצו את הפעלים המופיעים ברשימה מבלי לשנותם.

לידר טוען שכבר בעבר _____ כי צופיות ממין זכר מאזורים גיאוגרפיים מרוחקים שרים שירים שונים (למשל, השיר של הצופיות מרמת אביב שונה לגמרי מהשיר של הצופיות מעין גד). אבל הוא _____ לגלות שגם בתוך אזור גיאוגרפי קטן יחסית כמו שכונת רמת אביב, שבה _____ הציפורים בסמיכות, מבלי ש _____ ביניהן כביש או חורשה, האוכלוסייה לשתי קבוצות עם שני שירים שונים.

מתצלומי אוויר ישנים שבדק לידר התברר כי בנייתה של שכונת רמת אביב, ש _____ בשנות ה-50, החלה בשני קצוות: בדרום, באזור מוזיאון הארץ, ובצפון, באזור מעונות הסטודנטים. עד לבניית השכונה לא היו באזור צופיות. הן _____ בעקבות פרחי צוף, כמו היביסקוס, ש _____ בה התושבים החדשים.

לפי אחת ההשערות, המקור של אוכלוסיית הצופיות ברמת אביב הוא שני זוגות ציפורים ש _____ לשכונה. לפי הסברה הזוג הראשון, ש _____ בחלקה הצפוני של השכונה הגיע מפתח תקווה, ואילו הזוג השני, שבחר בחלקה הדרומי, הגיע מתל אביב. הצופיות המשיכו _____ בשאר חלקי השכונה, יחד עם התפשטות התושבים, אבל מאז ועד היום לא _____ שתי אוכלוסיות הציפורים.

הפעלים:

להתפשט, היגרו, שתלו, יפרידו, התמוזגו, גילה, מתפלגת, התיישב, הופתע, חיות, הגיעו, הוקמה.

קטע ג'

השלימו את הפעלים החסרים בעזרת שמות הפועל המופיעים ברשימה (הרשימה ערוכה לפי סדר הפעלים בקטע).

לדבריו של לידר, אין זה _____ שהזכרים ה _____ על קו הגבול למדו לשיר את שני השירים. כך הם יכולים למשוך צופיות נקבות משתי הקבוצות, ש _____ רק לחיזורים של זכרים ששרים בשפתן. כדי להקליט את שירת הצופיות _____ לידר פוחלצים של צופיות זכרים במתקן מיוחד ו _____ שירת צופיות מוקלטת. כך הוא _____ לגרום לזכר להתקרב כדי לבדוק מי _____ לפלוש לטריטוריה שלו, ולסלקו. אז _____ לידר את שירת הצופית, ואחר כך _____ אותה בעזרת תוכנת מחשב ש _____ את השיר לתדרים. בדרך זו הוא _____ שהצופיות הזכרים בחלק הצפוני שרים בטונים נמוכים יותר מאשר הצופיות בחלק הדרומי. 'אלה ממש שני ניבים שונים שההבדל ביניהם גדול מאוד', אומר לידר. 'היום אי אפשר לגלות באופן ברור את שיר המקור של שתי האוכלוסיות ברמת אביב, כי הוא _____ מאוד, אך זו תהיה משימתנו הבאה', אומר לידר.

הפעלים:

להפתיע, להימצא, להיענות, להציב, להשמיע, להצליח, להעז, להקליט, לנתח, לתרגם, לגלות, להשתנות.